

Jüri ULJAS*

SELTSIDE KULTUURHARIDUSLIK TEGEVUS EESTIS (1930—1950)

Eesti seltsiliikumises on olulised olnud kultuurharidusliku suunitlusega seltsid. Enne riikliku iseseisvuse saavutamist oli seltsitegevuses esmatähtis üldharidusega seonduv, tegeldi ka kultuuritööga. Iseseisvuse saavutamise järel kandus kultuurharidusliku kallakuga seltside tegevuses rõhk vabaharidustööle. Viimase all mõisteti «täiskasvanute vabatahtlikku üldhariduse täiendamist ja vaimset ning kõlblat eneseharimist taotlevat tegevust».¹ Vabaharidustööd käsitati inimese vaba tahte avaldusena; riik võis sellele vaid kaasaaidata, luues tingimused, mis oleksid nimetatud valdkonnale kohased. Eestisse jõudsid vabaharidustöö korraldamise põhimõtted Zachris Castréni 1929. aastal valminud töö vahendusel, mis omakorda põhines Inglismaal 1918—1919 valminud ettekandel «The Final Report».² Neis kirjutistes esitatud põhimõtteid riigi ja vabaharidustöö seostest propageeriti ka Eestis.³

Ulatuslikud muutused riigi ja seltside suhetes toimusid 1940. aasta sündmuste järel, tegevusvaldkondades säilis aga järjepidevus. Siinses artiklis on antud ülevaade vabaharidustöö peamistest suundadest 1930. aastate Eestis ja muutunud ühiskonnas tekkinud uutest seltsielu vormidest.

1. Seltside kultuurhariduslik tegevus 1930. aastatel

Vabaharidusliku tegevuse kandepinda aitab selgitada seda viljelenud seltside arv. Enne 1940. aastat tegutses Eesti Vabariigis ühel ja samal aastal ligi 5000 seltsi ja organisatsiooni.⁴ Suure osa neist moodustasid vabaharidustööga tegelevad seltsid ja organisatsioonid. Niisuguste seltside arv hakkas kiiresti kasvama iseseisvuse saavutamise järel. 1919 oli Eestis 271 haridusseltsi⁵, 1921 oli neid 668 ja 1924 juba 1000⁶.

Vahetult enne 1940. aasta sündmusi tegutses Eestis ligi 2200 vabahariduslikku seltsi.⁷ Enamik neist oli koondunud seitsmesse suuremasse keskkliitu⁸, millest väljapaistvaimad olid 500 seltsi ja 30 000 liiget ühendav

* Eesti Rahvakultuuri Arenduskeskus. Suur-Karja 23, EE-0001 Tallinn, Estonia.

¹ Kleis, R. (toim.). Väike entsüklopeedia. Tallinn, 1937—1939.

² Huuhka, K. Sata vuotta vapaata sivistystyötä. — Rmt.: Valtio, kunnat ja vapaa sivistystyö. WSOY, Porvoo; Helsinki, 1975, 7—26.

³ Laarman, L. Riik ja vabaharidustöö. — Vabaharidustöö, 1931, 5, 70—71.

⁴ 1500 organisatsiooni jätkab tegevust. — Eesti Sõna, 1944, 2. juuni, 3.

⁵ Inno, K., Oinas, F. (toim.). Eesti. Eesti Entsüklopeedia andmeil. IV. Geislingen St., 1949, 154.

⁶ Tõnisson, J. Aukartuses ja vaimustuses. — Vabaharidustöö, 1929, 5—6, 67.

⁷ Kodanlik võim kartis töötava rahva isetegevust. — Rahva Hää, 1940, 30. nov., 6.

⁸ Samas.

Eesti Haridusliit⁹ ning Eesti Lauljate Liit, kuhu 1939. aastal kuulus 747 laulu-, mängu- ja muusikaseltsi enam kui 20 000 tegelasega¹⁰. Noori ühendas 25 organisatsiooni, neist 6 olid üleriigilised.¹¹ Suur hulk noorsoo- seltsi oli koondunud kultuuriliselt väga aktiivsesse Ülemaalsesse Eesti Noorsoo Ühendusse (ÜENU), millel oli 1940. aastal 310 osakonda 16 000 liikmega.¹²

Eesti Haridusliitu kuuluvate seltside nimekirjas oli 1932. aastal haridusselts, kasvatuselts, koolide ülalpidamise selts, noorsoo- ja enesearenduse selts, kunstiselts, raamatukoguselts, karskusselts, keelteõppimise selts, naisselts, tuletõrjeselts, põllumeesteselts, üliõpilasorganisatsioon, spordiselts, õpetajate selts ja muid.¹³ Hoolimata nime- tuse erisusest leidis seltside töös palju ühisjooni. Nii korraldasid kõik seltsid pidusid, teatrietendusi, kursusi ja muid seda laadi üritusi.

Seltside tööst annab kujuka ülevaate Pärnumaa Are valla haridusseltsi tegevus.¹⁴ 1400 elanikuga Are vallas kujunes seltsitegevus välja alles ise- seisvusajal. Varematal aastatel polnud Ares ei raamatukogu, laulukoori, näiteringi ega muid seltskondliku vabaharidustöö avaldusi. Are haridus- selts asutati 1922, liikmeid oli seal 60, liikmemaks 50 senti aastas. Seltsi tugemaks küljeks peeti näitetegevust, selle edendajaks oli alaline kindla kodukorra alusel töötav näitering. Näidendite lavastamisel pandi suurt rõhku teksti korralikule kätteõppimisele ja esituse viimistlemisele. Keskmis- selt harjutati enne esinemist 15 korda, mis tollal oli võrdlemisi palju. Har- jutuskordade rohkuse tõttu ei suudetud ära õppida suurt hulka näidendeid. Seetõttu korraldati pidusid vaid viis korda aastas. Igast peost võttis osa ligi 200 inimest, puhastulu saadi 40—50 krooni. Pidude kavas leidis ka laule, võimlemisettekandeid, rahvatantse ja muusikat. Pileti hind oli Ares 50 senti, kusjuures pileti oli maksev nii eeskavale kui ka tantsule. Seltsil oli maatulundusklubi, mis korraldas iga nädal üldhariduslikke loenguid. Osavõtt oli väga elav, loengul käis keskmiselt 170 inimest. Seltsi raamatu- kogus oli 1001 köidet. Raamatukogule anti vallavalitsuse poolt toetust 28 krooni aastas¹⁵, kogu kasutada oli tasuta tuba vallamajas. Selts andis raamatukogu tarbeks 200 krooni aastas. Raamatukogu tarvitajaid oli 59 inimest. Seltsil oli ka 20 lauljaga koor. Seesugune oli üldjoontes tava- lise maaseltsi tegevus.

Seltsitegelaste aktiivsus oli suunatud eelkõige nendele valdkondadele, kus riigi osa oli väike. Sajandi algul oli seltside tähelepanu keskmis emaa- keelsete koolide ülalpidamine, finantseeriti ka mitmeid lasteaedu ja vaes- laste varjupaiku.¹⁶ 1920. aastatel rajasid seltsid raamatukogusid, 1930- ndatel aga rahvamaju. Riigi osa suurenedes kõnealuses valdkonnas suun- dus seltsitegelaste aktiivsus uute ülesannete lahendamisele. Järgnevas on antud ülevaade seltside tööst tegevusalade kaupa.

1.1. Rahvaülikoolid, kursused, loengud ja õpiringid

Kogu iseseisvusaja jooksul propageerisid vabaharidustöö tegelased Põhjamaade eeskujule toetuvate rahvaülikoolide loomist. Sellest hoolimata nende rajamine meil ei edenenu. Esialgu oli plaanis asutada Eestis

⁹ Inno, K., Oinas, F. (toim.). Eesti, 156.

¹⁰ Samas, 155.

¹¹ Kodanlik võim kartis töötava rahva isetegevust.

¹² Inno, K., Oinas, F. (toim.). Eesti, 156.

¹³ Eesti Haridusliidu koosseis 1. jaanuaril 1932. — Vabaharidustöö, 1932, 1, 13.

¹⁴ Hoogsa tegevusega haridusselts Pärnumaal. — Areng, 1935, 7—8, 249—250.

¹⁵ 1935. aastal võrdus 100 USA dollarit 376,75 Eesti krooniga. Trükise keskmine hind oli 2 krooni.

¹⁶ Laane, K. Haridusliidu asutamise mõte 25 aastat tagasi. — Areng, 1934, 8, 200—204.

kümme kandi rahvaülikooli, esimene neist suudeti tööle rakendada 1925, teine alles 1930. Esimese rajajaks ja ülalpidajaks oli Virumaa Rahvaülikooli Selts, teisel Harjumaa Rahvaülikooli Selts. Rohkem otseselt Põhja- ja Lääne-Eesti eeskujule toetuvaid rahvaülikooli meil ei tekkinudki. Maarahvaülikoolide kõrval olid aga enam levinud linnarahvaülikoolid. Neist esimene loodi 1920. aastal. 1930. aastate lõpul tegutsesid linnarahvaülikoolid kuues linnas, rahvaülikooli kursused olid organiseeritud kahes maakonnas. Omapärane oli 1938 tegevust alustanud Narvataguse Rändrahvaülikool.¹⁷ Noarootsis tegutses põllutöökooliga ühendatud rahvaülikool, selle kuulajad olid kohalikud rootslased. Kui linnarahvaülikoolid tegelesid peamiselt loengute ja kursustega, siis maarahvaülikoolid olid kinnised õppeasutused, kus õpiti vaid ühe talve. Õpilased olid enamasti tulevased põllupidajad, seetõttu oli ka õppeaeg seatud nii, et lapsed said koolis olla talutöödest vabal ajal. Koolide õpilased pidid olema vähemalt 16-aastased ja 6-klassilise algharidusega.¹⁸ Lisaks kutsele omandati ka seltskondliku tegevuse oskusi. Rahvaülikoolide laiemale levikule said takistuseks majandusraskused, koolide tegetsemisel puudus kindel ainealine ja õiguslik alus.

Seltsid korraldasid ka loenguid. Kõige sagedamini käsitleti teadust, vabaharidustööd, kutseoskusi, põllumajandust ja kirjandust puudutavaid küsimusi. Korraldati ka kursusi. Eesti Haridusliitu kuuluvate seltside seas vähenes 1930. aastatel kursusi korraldavate seltside osakaal 46%-lt¹⁹ 32,7%-ni²⁰. Kõige enam kursusi korraldati mitmesugustel kutseoskuse aladel ning üldhariduse küsimustes, järgnesid lava- ja tantsukursused. Omapäraseks jätkuks kursustele olid 1930. aastatel üha enam hoogu saavad õpiringid, mis omandasid ka seltskondlikule tegevusele iseloomulikke klubilisi jooni. Õpiringe oli viit tüüpi: lugemisringid, kursusingid, üldküsimuste ringid, loenguringid ja referaadiringid.²¹ Õpiringid said riikliku toetust, kui nad olid eelnevalt registreeritud, kestsid kolmest päevast kolme kuuni ja neist võttis osa vähemalt 15 inimest, kel vanust enam kui 16 aastat.²² Eesti Haridusliidus oli registreeritud 195 õpiringi, teistes organisatsioonides oli neid kokku ligi 150.²³ Sama aja kohta on esitatud ka veidi teistsuguseid andmeid: õpiringide üldarvuks on pakutud ka 519²⁴, kuid sel puhul on hõlmatud eri aastatel registreeritud õpiringid. Kui esialgu võis ringijuhendajana kõige sagedamini näha õpetajat, siis ajapikku hakkas teda asendada mõnes kindlas valdkonnas praktilise töö kogemusega spetsialist. 1933/34. aastal oli õpiringidest 67%-l juhendajaks õpetaja²⁵, aastakümne lõpul juhendasid õpetajad 45% ringidest, nende kõrval olid asunud põlluharijad, töölised ja käsitöölised²⁶. Enamasti koguneti ringidesse õppima kas ühte ainet või süvendati oma teadmisi mitmesugustes üldküsimustes. Väga populaarsed olid seltskondliku kasvatus- ja kultuuriküsimused, lavakunst ja kõneoskus. Õpiringides harrastati ka praktilist tegevust: õpiti rahvatantse ja näidendeid, võimeldi ja sportiti, õpiti laule, tegeldi aiatöö ja muuga. Kõik eluks vajalikud teadmised pakkusid huvi.

¹⁷ Valitsusasutuste tegevus 1938/39. a. Tallinn, 1939, 22.

¹⁸ Ruus, J. Rahvaülikoolide kujunemine. — Rmt.: Ruus, N. (toim.). Rahvaülikoolid meil ja mujal. Tallinn, 1937, 13.

¹⁹ Eesti Haridusliit 1938/39. tegevusaastal. — Areng, 1939, 8, 180.

²⁰ Eesti Haridusliit 1934/35. tegevusaastal. — Areng, 1935, 5—6, 169—175.

²¹ Rummo, J. Õpiringid ja nende eritüübid. — Areng, 1933, 1, 12.

²² Haridus- ja sotsiaalministri korraldus toetuse andmise kohta seltskondlikele organisatsioonidele lühiaegsete kursuste korraldamiseks. — Vabaharidustöö, 1932, 1, 7—8.

²³ Valitsusasutuste tegevus 1938/39. a. Tallinn, 1939, 22.

²⁴ Laane, K. Õpiringide tegevuse ülevaade 1938/39. tegevusaastal. — Areng, 1939, 8, 182.

²⁵ Ruus, N. Kes sobib õpiringi juhatajaks. — Areng, 1937, 10, 223.

²⁶ Laane, K. Õpiringide tegevuse ülevaade. — Areng, 1939, 9, 196.

1.2. Raamatukogud

1918. aastal oli 146 seltsil oma raamatukogu. Need olid enamasti personaalkogud, mis olid määratud oma seltsi liikmetele. Võõrad (tihtipeale ka oma seltsi liikmed) pidid maksma kautsjonit ja lugemismaksu. 1921 hakkas Eesti Vabariigi Haridusministeerium rajama rahvaraamatukogude võrku, 1925 jõustus avalike raamatukogude seadus.²⁷ Seaduses on öeldud, et avalikke raamatukogusid asutatakse ja peetakse ülal valdade ja linnade poolt niisugusel arvul, et kogu oleks kättesaadav kõigile piirkonna elanikele. Raamatukogud ei sõltunud seega enam seltside suhteliselt juhuslikest rahasummadest, vaid neil oli kindel sissetulek. Kitsaste majandusolude tõttu ei makstud riigi toetusi täies ulatuses, näiteks 1930-ndate lõpul saadi kätte vaid veidi üle poole lubatust. Saadud raha oli sedavõrd väike, et võimaldas osta vaid mõned raamatud.²⁸ Kogude ülalpidamine tuli riigile suhteliselt odav, sest paljud majandusküsimused lahendati seltsitegelaste entusiasmi najal. Kõigist tolle aja Eesti raamatukogutegelastest 35% töötas linnakogudes tasuta, maal oli selliseid tegelasi juba 55,6%.²⁹ Ka palga maksmisel olid erinevused väga suured. Näiteks oli Võrumaal raamatukogutöötaja kõrgeimaks palgaks 300 krooni, paljudele maksti aga alla 60 krooni aastas.³⁰ Raamatukogude ülalpidamisel leidsid rakendust ka seltside omateenitud vahendid. Oli ju näiteks 1938/39. aastal avalike raamatukogude võrgus 735 raamatukogu, neist ühingute-seltside omi 521 ja omavalitsuste omi 214 ehk 29%.³¹

1.3. Rahvamajad

1920. aastatel oli seltsidel raske leida oma tegevuseks kohaseid ruume. Maju suutsid rajada vaid jõukamates piirkondades tegutsenud seltsid. Seltsimajadeks ehitati ümber kõrtsihooneid, endisi mõisahooneid ja muid selleks kohaseid maju. 1930. aastatel hakati Eestis rajama rahvamajade võrku. Tollest ajast alates võib vahet teha seltsimajade, rahvamajade ja klubide vahel. Seltsimajadeks nimetati seltside kooskäimise kohti, mis olid avatud vaid seltsi liikmetele. Tihtipeale võisid need seltsimajad, millel olid nõutavad ruumid olemas, kuuluda rahvamajade võrku. Põhiline seltsimaja rahvamajast eristav tunnus oligi just avatus-suletus teatava inimgrupi suhtes. Kohati isegi rõhutati rahvamajade avatust ja mõnikord kasutati mõistet «avalik rahvamaja». Rahvamajade tegevus pidi vastama rahvamajade seaduses, ruumid aga rahvamajade ehitamise määruuses esitatud nõuetele.³² Nii pidi rahvamajas olema saal (vähemalt 120 m²), näitelava ühes kõrvalruumidega, tuba (vähemalt 30 m²), riidehoiuruum ja jalutusruum. Taheti saavutada sedagi, et rahvamaja ümbruses oleks iluaed ja sopradiplats. Lisaks seadusele oli välja antud ka haridus- ja sotsiaalministri määrus rahvamajade võrgu kujundamise kohta.³³

Uute rahvamajade rajamisel arvestati eriti neid seaduse punkte, mis nõudsid, et rahvamaja asuks piirkonna keskkohas, oleks kodanikele kättesaadav ja et ta tegevusraadius oleks vähemalt 7 km. Riiklikku toetust said ainult rahvamajade võrku kuuluvad majad. See nõue tekitas lähestikku asuvate seltside vahel palju pahandust. Ei saanud ju mitu üksteise lähedal

²⁷ vt. Riigi Teataja, 1934, 77/78.

²⁸ Summer, H. Rõhkem tähelepanu raamatukogudele. — Areng, 1938, 1, 15—16.

²⁹ Tuisk, A. Avalikud raamatukogud 1936/37. a. — Eesti Statistika, 1938, 200(7)—201(8), 395—400.

³⁰ Piir, E. Raamatukogude tegevusest Võrumaal. — Areng, 1937, 3, 71.

³¹ Valitsusasutuste tegevus 1938/39. a., 25.

³² Kurvits, A. Rahvamaja. Tallinn, 1935.

³³ Samas.

asuvat maja korraga võrku kuuluda. Toetused sidusid rahvamajade võrku kuulujaid kolme aasta jooksul, seejärel võis selts taotleda oma maja väljaarvamist ühtsest süsteemist.

Et rahvamajade rajamine oli üsna kallis ettevõtmine ja seltsid ei saanud sellega üksi hakkama, ühinesid nad nii teiste seltside kui ka omavalitsustega; oli ka erarahvamaju. Riik andis rahvamajade rajamiseks laenu, suure nõudluse tõttu ei suudetud seda anda aga kõigile soovijaile. 1937. aastal oli rahvamajade võrgus ette nähtud 533 rahvamaja. Spetsiaalseid hooneid oli suudetud rajada 222, samal otstarbel kasutati 235 kohas koolimaja, 34 kohas mitmesuguseid muid ruume, 42 kohas olid aga ruumid veel leidmata.³⁴ Hoolimata riigipoolsetest toetustest ja laenudest olid majad siiski enamasti seltside endi rahadega ehitatud. Selleks oli kasutatud mitmeid võimalusi: oli korraldatud rahvapidusid, loteriisid ja korjandusi. Suurimad sissetulekud saadi pidude korraldamisest. Rahvamajade rajamine oli aga alguse saanud sellestki, et mõni seltsiliige oli seltsile kinkinud kümmekond palki või koorma kive. Tihti peale ehitati rahvamaju talgute korras.

Mitte ainult rahvamajade ehitamine, vaid ka nende ülalpidamine oli kallis. Enamik seltse sai küll üle rahvamaja ehituskuludest, kuid igapäevastest kuludest enam jagu ei suudetud saada. Seetõttu olid enamik maju pidude vaheajal kütmata ja pimedad.³⁵ Nii hakati 1930. aastate lõpul aktiivselt propageerima klubide rajamist. Eeskujuks toodi Nõukogude Liit, kus klubid olid laialdaselt levinud. Eestis mõisteti klubide all 2—3 toaga ruume. Peamisteks klubide propageerijateks olid kehvemal järjel seltsid, kellel rahvamaju ei olnud. Võrreldes rahvamajadega oleksid klubid olnud odavamad ülal pidada ja seetõttu kohasemad ka väiksematele seltsidele ja organisatsioonidele. Loodeti ka sellele, et riik hakkab klubisid toetama.

1.4. Harrastustegevus

Kõige enam olid levinud näiteringid, laulu- ja muusikakoorid. Näiteks oli 1933/34. aastal näiteringe 67% Haridusliitu kuuluvate seltside juures, laulukoores 61%-l, muusikakoores 42%-l, spordi- ja võimlemisringe 38%-l seltsidest.³⁶ Nende alade laialdane levik oli seotud ka pidude korraldamisega. Näiteks said 1927 Eesti Haridusliitu kuuluvad seltsid ligi 23% oma tuludest pidude korraldamisest, 26% moodustasid mitmesugused toetused ja vaid 4% langes liikmemaksude arvele. Pidasid korraldasid praktiliselt kõik seltsid. Tavaliselt korraldati 4—5 pidu aastas, neil käis keskmiselt veidi enam kui 100 inimest ühe peo kohta.³⁷ Harilikult esitati peol esmalt näidendit, siis järgnes tants. Kuid kavas oli ka laulukoori, võimlejate ja rahvatantsijate esinemisi. Suuremate maakeskuste pidudel mängis tantsuks puhkpilliorkester, külapeol esinesid tavaliselt rahvapillimehed. Orkestrid ja laulukoorid osalesid ka laulupidudel, mille peakorraldajaks oli 1921 loodud Lauljate Liit. Iseseisvuse algusaastatel oli laulukooride tegevus soikunud, põhjuseks toodi nii materiaalset ajajärku kui ka sõjajärgseid aastaid. Varematel aastatel olid laulukoorid täitnud olulist osa rahvustunde äratamisel ja virgutamisel. Vabaduse saavutamise järel langes see vajadus ära ja korraga oli laulukooridel raske leida oma tegevusele eesmärki. Mõned radikaalsemad ringkonnad suhtusid laulupidudesse arvustavalt ja isegi eitavalt, pidades neid ajast ja arust sentimentaalitse-

³⁴ Eesti Riigiarhiiv, f. 1108, n. 7, s. 263, l. 41.

³⁵ Puusepp, P. Klubide küsimusest. — Areng, 1940, 2, 39—40.

³⁶ Eesti Haridusliit 1933/34. tegevusaastal. — Areng, 1934, 6, 117.

³⁷ Eesti Haridusliit 1933/34. tegevusaastal, 116.

miseks, mis ei sobivat enam moodsa elu raamidesse. Seetõttu hakkasid tuntud koorijuhid propageerima koorilaulu uut eesmärki — laulmist kunsti pärast. Lauljate Liidu sihikindla tegevuse tõttu saavutati lõppkokkuvõttes edu. Kui 1923. aasta laulupeol osales 10 562 tegelast (neist 834 puhkpilli-orkestrites), siis ajapikku osalejate arv kasvas ja 1938. aasta laulupeol oli juba 17 501 tegelast (neist 1711 orkestrites).³⁸ Tolle aja laulupidudel lastekoorid ei osalenud, seetõttu polnud peod ka nii osavõtjaterohked, kui seda olid nõukogude perioodi laulupeod. Vaid veerand puhkpilliorkestritest võttis laulupidudest osa, sest raskusi oli repertuaari ja sõidukulu-dega.

1920. aastatel elavnes Eestis huvi rahvatantsu vastu. Oluliselt kasvas rahvatantsijate arv 1930. aastate jooksul. Näiteks osales I üleriigilistel võimlemis- ja spordimängudel 1934. aastal (seda peetakse Eesti esimeseks tantsupeoks) 1371 rahvatantsijat³⁹, II Eesti mängudest 1939. aastal võttis osa aga juba ligi 1800 tantsijat⁴⁰. Ehkki rahvatantsijad osalesid nii laulupidude kavas kui ka ÜENÜ üritustel, jäid suurimateks siiski I ja II Eesti mängud. Rahvatantsu üldist levikuulatust on aga raske hinnata. Sellega tegelesid mitmed seltsid. 1939. aastal märkis «Eesti Spordileht», et Eestis on 1500 organisatsiooni juures tegevad enam kui 42 000 võimlejat ja tantsijat, täpsustamata aga tantsijate osa selles.⁴¹ Hoolimata vaieldamatutest edusammudest ei olnud rahvatantsuliikumisel veel seda hoogu, mille ta sai sõjajärgsetel aastatel; ometi olid välja arenenud eeldused kvalitatiivselt uue tasandi tekkeks.

Väga populaarne oli Eesti Vabariigis näitemäng. Kohati avaldati arvamust, et näitemängu tehakse enam kui 3000 organisatsiooni juures.⁴² Need ei olnud aga veel selgesti formeerunud isetegevusringid, vaid tegemist oli lihtsalt seltsidega, kus tehti näitemängu. Olid ju paljud näidendid ette kantud vaid korra-paari harjutamise järel. Samasugust hooti tegutsemist juhtus seltsitegelaste seas ka teistes valdkondades. Seetõttu on raske hinnata nende harrastusaladega tegelejate üldarvu. Enne 1940. aastat tegutsenud isetegevusringide üldarvuks on pakutud 1200⁴³, kuid see ei peegelda harrastustegevuse koguulatust.

2. Üleminek uude ühiskonda: muutused ja järjepidevus

1940. aasta juunipööre sai saatuslikuks nii seltsidele kui ka nende poolt tehtavale tööle. Esialgu üritati seltsides organiseeruda võitluseks uue võimu vastu. Nii on teada näiteks seltside sulgemisest seetõttu, et nende tegevus oli vastuolus «töötava rahva huvidega»⁴⁴. Paljud organisatsioonid üritasid likvideerida oma varasid, et need ei satuks uute võimude kätte.⁴⁵ 9. oktoobril 1940 jõustus ENSV Rahvakomissaride Nõukogu määrus⁴⁶, millega kaotati kõik seni vabahariduslikku tööd teinud seltsid, nende varad natsionaliseeriti. Selle määruse alusel muutusid rahvamajad ja klubid kohapealseteks poliitharidustöö keskusteks. Seni seltside juures

³⁸ Eesti XXI üldlaulupeo ja XIV üldtantsupeo juht. Tallinn, 1990, 22.

³⁹ Üleriiklike võimlemis- ja spordimängude juht. Tallinn, 1934.

⁴⁰ Aassalu, H. Kust sa tuleb, rahvatantsupidu? — Rmt.: ENSV 1985. a. üldlaulupeo ja tantsupeo teatmik. Tallinn, 1985, 20.

⁴¹ Eesti Spordileht, 1939, 12, 319.

⁴² Särev, A. Maateatri päevaküsimusi. — Areng, 1935, 3, 55—58.

⁴³ ENSV Rahvaloomingu ja Kultuuritöö Teadusliku Metoodikakeskuse ajalugu aastatest 1940—41, I, 7. Arhiivitoimikud.

⁴⁴ Organisatsioonide sulgemisest Türil. — Rahva Hääl, 1940, 24. aug., 3.

⁴⁵ Kõigile hariduslikkudele organisatsioonidele. — Rahva Hääl, 1940, 11. sept., 6.

⁴⁶ ENSV Rahvakomissaride Nõukogu määrus poliitharidustöö korraldamise kohta. — ENSV Teataja, 1940, 24, 221—223.

tegutsenud õpiringid, koorid, orkestrid ja näitetrupid pidid jätkama oma tegevust rahvamajade juures. Seltside kaotamisega muudeti rahva omalgatuslik aktiivsus riigi poolt suunatavaks ja määratavaks valdkonnaks, kus isiksuse vaba valik sai väljenduda vaid väga kitsastes raamides. Soovitavad tegevusvaldkonnad ja nende repertuaari määras riik. Rahvaulikoolid suleti ja taasavati alles 1959.

Uued võimud võtsid üsna ulatuslikult käsile raamatute hävitamise. Esimese hooga korjati ära ajaviitekirjandus. 29. augustil 1940 pidas tollane hariduse rahvakomissar N. Andresen raadiokõne ja märkis muu hulgas, et tal tuli sellele ametikohale asudes «esimene allkiri anda raamatukogudest ja raamatukauplustest kõrvaldatavate raamatute esimesele valikule».⁴⁷ Selliseid nimekirju koostati mitu. Nimekirjades oli nii poliitilist kirjandust kui ka laulikuid, kalendreid ja spordikirjandust. Paljude kirjanike teosed keelati. Sisuliselt üritati kaotada kõik rahvuslikku mõtet kandvad vaimse kultuuri avaldused. Teoste hävitamisega valmistati ette soodus pind ulatuslikuks nõukogude massikultuuri sissetungiks. Lühikese ajaga saadeti raamatukogudele kolm korda enam kirjandust, kui raamatukogud olid saanud vabariigi ajal aasta jooksul. Rohkesti uusi teoseid saadi ka Moskvast ja Leningradist.⁴⁸ Nendest enamiku moodustasid venekeelsed teosed, kuid saadetute hulgas oli ka eestikeelseid. Paarikümne aasta kestel oli tollases NSV Liidus ilmunud enam kui tuhat eestikeelset raamatut ja üle 40 nimetuse perioodikat.⁴⁹ Sellest kolmveerandi moodustas ühiskondlik-poliitiline kirjandus. Lisaks telliti kogudele vastselt ilmumist alustanud ideoloogiaajakirju, nagu «Nõukogude Kultuur», «Bolševik», «Ateist» jne. Esiolgu olid riigi poolt raamatukogunduse arendamiseks eraldatud summad suured, seetõttu kasvas rahvaraamatukogude arv kiiresti, eriti sõjajärgsetel aastatel. Kõige enam oli rahvaraamatukogusid 1950. aastal — 1436⁵⁰, hiljem on nende arv järjest kahanenud. See tendents ilmneb ka rahvamajade ja klubide puhul. 1940 oli neid 430, 1950 oli neid kõige enam — 651⁵¹, edasi on aga toimunud aeglane, kuid pidev vähenemine. Nii raamatukogude kui ka rahvamajade ja klubide arvu kahanemine peegeldab ühtlasi seda, et nimetatud institutsioonid hakkasid tasapisi minetama oma rolli ideoloogiatöös. Sellega kaasnes ka neile valdkondadele eraldatavate summade osakaalu vähenemine riigieelarves.

Nõukogude perioodi algus Eestis kujunes suuresti isetegevuskeskseks. Põhjusi on siin mitmeid: kutseliste kunstiloojate arvu vähenemine nii repressioonide kui ka Lääne põgenemise tagajärjel, kunsti rahvalikkuse propageerimine ja isetegevuse ulatuslik doteerimine.⁵² Ahenenud olid rahvustunde väljendamise võimalused. Nende väljendumise vormi aitas leida 1947. aasta laulupidu, mille õnnestumine määras suuresti ära eestlaste rahvustunde avaldumise vormid nõukogude perioodil.

Laulupidudekesksuse kujunemisel olid olulised mitmed asjaolud. Esiteks on pidu juba oma olemuselt ambivalentne nähtus, väljendades üheaegselt nii kõrgeimat vabadust kui ka kehtiva ühiskonnakorra mõtteid ja ideid.⁵³ Meie ühiskondlikes oludes olid aga need küljed täiesti vastandlikud, see ilmnes ka peo kujunduses ja repertuaaris. Rahvusliku meelsuse

⁴⁷ Hariduse Rahvakomissariaadi lähemaid ülesandeid. — Rahvaleht, 1940, 30. aug., 8.

⁴⁸ 100 000 rubla väärtuses uut kirjandust rahvaraamatukogudele. — Sirp ja Vasar, 1941, 15. märts, 3.

⁴⁹ Robert, K. Eestikeelne trükisõna NSVL-s 1918—40. — Rmt.: Raamatutel on oma saatus. Tallinn, 1991, 117.

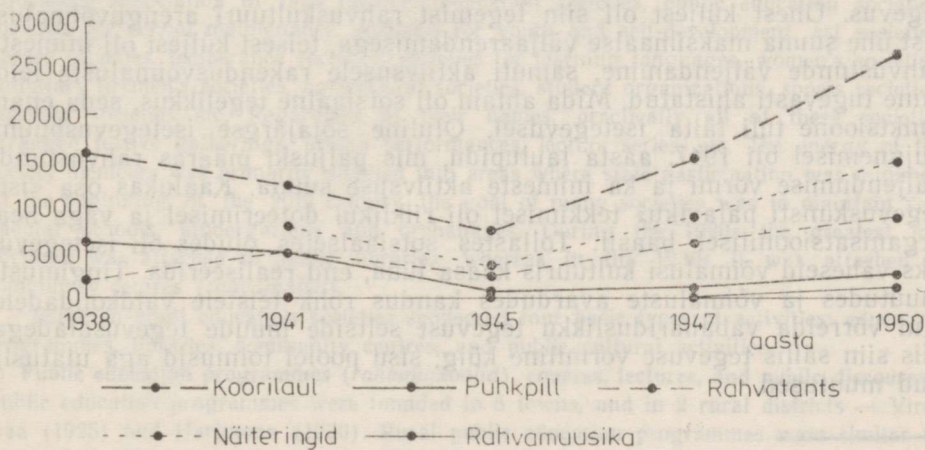
⁵⁰ Eesti NSV Kultuuriministeriumi süsteemi rahvaraamatukogud. Statistikat 1945—86. Tallinn, 1988, 39.

⁵¹ ENSV Rahvamajandus 1984. aastal. Statistika aastaraamat. Tallinn, 1985.

⁵² Aarelaid, A. Kultuur sõjajärgsetel aastatel. — Rmt.: *Oispuu*, S. (koost.). Eesti ajalugu ärkamisajast kuni tänapäevani. Tallinn, 1992, 260—262.

⁵³ M. Bahtini vaadetest teose põhjal *Tuuling*, M. Pidu ja inimene. Tallinn, 1987.

ja ideoloogilise surve mõjutusel laulupidude kavva võetud laulude suhtes väljendus väga selgesti ühiskonna liberaalsuse aste. Teise asjaoluna tuleb mainida, et esimestel sõjajärgsetel aastatel olid olud veel võrdlemisi leebed. See võimaldas avaldada ajakirjanduses seisukohti, mis rõhutasid laulupidude tähendust eesti rahvale. Kohase näitena võib tuua kõige rahvusmeelsemaid mõtteid edastanud T. Vettiku sõnad: «... meie laulupeod, sellistena nagu nad meil esinevad, on ainulaadsed terves maailmas, on puht-eestilised, rahvuslikud üritused. [...] Selle traditsiooni väärikas edasikandmine on olnud ja jääb eestlase uhkeks ja pühaks kohuseks».⁵⁴ Kolmas asjaolu on see, et laulupeo repertuaar kujunes enne ulatusliku stalinistliku surve algust. Laulupeo korraldamine kuulutati välja juba 1945. aastal ja esimesed noodid suudeti laiali saata novembris 1945.⁵⁵ Ulatusliku ideoloogilise surve esimesed märgid ilmnesis aga alles 1946. aasta augustis-septembris, mil võeti vastu mitmed Keskkomitee otsused. Nende otsuste põhjal toimusid muudatused eri valdkondades, kuid laulupidude käimaläinud masinavärki enam väärata ei suudetud. Nende asjaolude tõttu oligi 1947. aasta üldlaulupidu selline, kus lauldi väga vähe kiitust uutele võimudele, palju oli aga rahvusliku klassika paremikki kuuluvaid teoseid. Peo õnnestumine määras suuresti eestlaste arusaama laulupidudest nõukogude ajajärgul. Seda ei suutnud kummutada ka täiesti stalinistlikus traditsioonis peetud 1950. aasta laulupidu.⁵⁶

Osalejate arv põhilistes harrastustegevuse valdkondades.

Lisaks rahvustunde väljendamise võimalusele vajas rakendust ka inimeste aktiivsus. Olid ju aktiivsuse rakendamisvõimalused iseseisvuse ajal olnud tunduvalt avaramad kui nüüd. Seetõttu kasvas kiiresti isetegevusringide ja neis osalejate arv. 1941. aasta 1. aprilli seisuga oli isetegevusringe 1661 ja osalejaid neis ligi 30 000.⁵⁷ Kiiresti kasvas ringide arv sõjajärgsetel aastatel. 1950 oli Eestis juba ligi 4000 isetegevusringi, kus osales veidi alla 66 000 inimese. Neist 1030 olid näiteringid ligi 15 000 osale-

⁵⁴ Vettik, T. XII üldlaulupidu 1947. a. — Sirp ja Vasar, 1945, 15. detsember, 6.

⁵⁵ Braun, M. XII üldlaulupeo ettevalmistustöödest. — Rmt.: XII üldlaulupeo juht. Tallinn, 1947, 39.

⁵⁶ Põldmäe, M. Kaks laulupidu, 1947 ja 1950. — Teater. Muusika. Kino, 1990, 3, 32–35.

⁵⁷ ENSV Rahvaloomingu ja Kultuuritöö Teadusliku Metoodikakeskuse ajalugu, I, 18.

jaga, 741 laulukoorid 26 000 osalejaga ja 715 mitmesugused koreograafia- ringid veidi alla 9000 osalejaga.⁵⁸ Sõjajärgsetel aastatel alanud «isetegevuskunsti palavik» hakkas langema alles 1960. aastate alguseks.⁵⁹ Palaviku üks põhjustajaid oli hästi väljaarendatud organisatsiooniline struktuur klubide ja juhendajate näol ning selle valdkonna ulatuslik finantseerimine. Harrastustegevuses toimunud muutustest üleminekul uude ühiskonda annab kõige selgema pildi joonis.

Kokkuvõtteks

1920.—1940. aastatel kujunes Eestis välja iseregulatiivsetel alustel toimiv kultuurielu. Selle üheks väljundiks olid ka vabaharidustööga tegelevad seltsid oma eriilmeliste tegevusvaldkondadega. Seltsid olid vabad oma tegevussuundade valikul, vähesel määral mõjutasid nende ettevõtmisi riigi poolt antavad toetused. Riik andis tegutsemisvõimaluse, aga ei määranud ära tegevuse sisu. Vastavalt ainelise olukorra paranemisele võttis riik üha enam valdkondi seltsidelt enda kanda. Veelgi rohkem doteeris käsitletud valdkondi aga uus, 1940. aastal Eestis kanda kinnitanud nõukogude võim. Endine vaba tegevus asendus propagandaasutuste võrguga. Rahvaülikoolid suleti, rahvamajade ja raamatukogude vahendusel hakati tegema laialdast propagandatööd.

Ulatusliku kvantitatiivse arengu elas vaadeldaval perioodil läbi isetegevus. Ühest küljest oli siin tegemist rahvuskultuuri arenguvõimalustest ühe suuna maksimaalse väljaarendamisega, teisest küljest oli inimeste rahvustunde väljendamine, samuti aktiivsusele rakendusvõimaluste leidmine tugevasti ahistatud. Mida ahtam oli sotsiaalne tegelikkus, seda enam funktsioneeris tuli täita isetegevusel. Oluline sõjajärgse isetegevusbuumi kujunemisel oli 1947. aasta laulupidu, mis paljuski määras rahvustunde väljendumise vormi ja ka inimeste aktiivsuse suuna. Kaalukas osa «isetegevuskunsti palaviku» tekkimisel oli riiklikul doteerimisel ja väga heal organisatsioonilisel baasil. Tollastes sotsiaalsetes oludes oli isetegevus üks väheseid võimalusi kultuuris kaasa lüüa, end realiseerida. Tingimuste muutudes ja võimaluste avardudes kandus rõhk teistele valdkondadele. Kui võrrelda vabahariduslikku tegevust seltside muude tegevusaladega, siis siin säilis tegevuse vormiline külg, sisu pooltel toimusid aga ulatuslikud muutused.

⁵⁸ ENSV Rahvaloomingu ja Kultuuritöö Teadusliku Metoodikakeskuse ajalugu aastatest 1944—1950, II, Arhiivitoimikud.

⁵⁹ *Aarelaid, A.* Kultuur sõjajärgsetel aastatel, 260.

Esitanud P. Järve

Toimetusse saanud
29. VI 1992

CULTURAL AND EDUCATIONAL ASSOCIATIONS IN ESTONIA (FROM 1930 TO 1950)

The Estonian concept of adult education (*vabaharidustöö*) stands for the improvement of the general education level of adult people as well as for intellectual and ethical self-education. The basic promoters of these activities have been various societies. The principles of adult education were transmitted to Estonia from Finland via the publications of Zachris Castrén, who referred in turn to The Final Report published in Great Britain in 1918—1919. According to these principles the state should provide economic preconditions for adult educational activities as well as observe whether these activities meet certain requirements.

The present article provides a survey of the basic fields of adult education and the changes imposed after the year 1940. The spread of adult education programmes is conveyed by the number of corresponding societies. Their number began to grow quickly after Estonia had gained independence. In 1919 there were 271 adult education societies, in 1921 there were 668, in 1924 already 1000, before the historic events of 1940 their number reached 2200. The societies active in adult education were joined into 7 larger associations, the largest of which were the Estonian Education Association, encompassing 500 societies with 30 000 members, and the Union of Estonian Singers, which united 747 societies with 20 000 members. The societies active in adult education could carry different names. For example, the list of the member societies in the Estonian Education Association in 1932 included education societies, public education societies, societies for school maintenance, societies for youth and self-development, art societies, library societies, temperance societies, societies for learning languages, women's societies, voluntary firemen's societies, agricultural societies, student organizations, sports societies, teachers' societies, etc. Regardless of their names, practically all of these societies arranged festive gatherings, drama performances, lecture series, etc. The energy of the society members was primarily directed into areas where state participation was minimal. At the beginning of the 20th century the goal of many societies was to maintain vernacular schools, kindergartens and orphanages. During the 1920s the greatest importance was attached to public libraries, whereas in the 1930s it was attached to community centres (*rahvamajad*).

Estonian adult education societies sponsored four basic types of activities: education programmes, libraries, community centres, and public cultural activities.

1) **Public education programmes (*rahvaülikoolid*), courses, lectures, and public discourses.** Public education programmes were founded in 6 towns, and in 2 rural districts — Virumaa (1925) and Harjumaa (1930). Rural public education programmes were similar to those of the Scandinavian countries. The term of the rural public education programme lasted for 5—6 months, the students had to be at least 16 years old and passed at least 6 years of elementary education.

The societies organized various lectures and courses, among them the activities of study circles (*õpiringid*) which spread during the 1930s, numbering from 345 to 519 according to different data. The most popular discussion topics in these study circles were problems of social education and culture, dramatic art, and rhetoric. A number of practical activities were also popular in these circles — instructions of folk dance and drama, cultivation of gymnastics and sports, singing, gardening, etc.

2) **Public libraries.** In 1918, 146 societies had their own libraries. In 1921 the foundations were laid for a network of public libraries. After 1925, when The Act of Public Libraries took effect, libraries were allocated meager subsidies. The network of public libraries proved to be quite cheap for the state, because the founding and maintenance of collections were supported primarily by the money and enthusiasm of the societies. During that period, 35% of all urban libraries in Estonia worked without payment; in the countryside this percentage was 55.6. In 1938/39 the network of public libraries included 735 libraries, 521 of which belonged to unions and societies, and 214 to local governments.

3) **Community centres (*rahvamajad*).** During the 1920s the societies had difficulties in

finding accommodation suitable for their activities. Only societies in more prosperous districts could build their own houses. In the 1930s a network of community centres was set up and The Act of Community Centres was adopted. State subsidies were given only to those buildings which belonged to the community centre network. A differentiation can thus be made between society centre (*seltsimaja*), community centre (*rahvamaja*), and social club (*klubi*). Society centres denoted facilities where societies gathered and which were open only to the members of the society. The society centres which corresponded to government standards could also be part of the community centre network. The activities and accommodation of a community centre had to meet the requirements presented by the legal act: a community centre had to house a hall (minimum 120 m²), a stage with adjacent rooms, apartment room (minimum 30 m²), cloakroom and foyer. In 1937, the community centre network included 533 buildings of which 222 had been specially constructed as community centres. In 235 places, the buildings used were schoolhouses, and in 34 instances various other facilities were used, but 42 organizations had not found suitable rooms. The maintenance of community centres was quite an expensive undertaking, and thus by the end of the 1930s construction of smaller scale social clubs began. A club consisted of 2—3 rooms, which were usually easy to maintain and were suitable for the daily activities of a society. In 1940, the social clubs were also expected to receive state subsidies.

4) **Public cultural activities.** The most widespread of the activities were drama circles, choirs, and orchestras, which gained popularity as a result of various festive gatherings. The typical festive gathering included a drama performance followed by a public dance evening. Choir singing, gymnastics and folk dance performances were often included in the first portion of the programme. A brass band usually accompanied the social dance in the larger district centres, but local musicians played folk instruments in the smaller villages.

Orchestras and choirs also participated in national song festivals organized after 1921 by the Union of Estonian Singers. The most prominent turned out to be the song festival of 1938, where the number of performers reached 17 501 (of these, 1711 were orchestra musicians).

During 1939 folk dance and gymnastics activities were held by 1500 organizations, and the number of enthusiasts exceeded 42 000. Drama performances were also very popular and were staged by approximately 3000 organizations.

In 1940 the Soviet occupation turned out to be fatal both to the societies as well as to the work they had done. During the period of Estonian independence, cultural activities were based on self initiative. The adult education societies were free to choose their own course of action with hardly any intervention from the government. When the financial and economic situation improved in Estonia, the government gradually took over various spheres which previously had been sponsored by the societies. But the new Soviet regime placed strict controls on all public activities. On October 9, 1940, the decree by the Soviet of People's Commissars of the Estonian SSR took effect, shutting down all the societies connected with adult education and confiscating all their property. Community centres and social clubs were turned into centres of political-ideological education. All study circles, choirs, orchestras, drama groups which had previously been part of a society, were now compelled to continue their activities in a community centre. Public education programmes were shut down. Libraries were preserved, but a huge number of books were destroyed. Insofar as libraries and community centres/clubs were suitable institutions for ideological propaganda, their activities were supported. Their number was at its peak in 1950 — 51 community centres and 1436 public libraries. Later, when the financial subsidies in these spheres were decreased by the Soviet government, the number of institutions was decreased as well.

The Soviet regime placed emphasis on public cultural activities. On the one hand these activities strove to develop facets of national culture which were favoured by the Soviet government. On the other hand, the expression of national identity as well as independent social initiative were severely oppressed. As social activities became increasingly restricted, their functions were transmitted to public cultural activities. An important role in the post-war popular cultural boom was played by the Song Festival

in 1947, which more or less presented the model for expressing national feelings at public events. The post-war years witnessed a rapid growth in the number of participants of public cultural activities. During the first year of Soviet rule, in 1940—41, there were 1661 cultural circles with more than 30 000 participants. In 1950 the corresponding numbers were 4000 and 66 000. The majority of them was active in drama circles, choirs, and folk dance groups. The new Soviet order took over the basic form of adult education, but its content was greatly transformed.

Юри УЛЬЯС

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬНЫХ ОБЩЕСТВ В ЭСТОНИИ (1930—1950)

В статье рассматриваются основные направления деятельности культурно-просветительных обществ в Эстонии в 30-е годы и дается краткая характеристика изменений, произошедших в 1940—1941 гг. и в конце 40-х годов.

К концу 30-х годов в Эстонии насчитывалось около 2200 культурно-просветительных обществ. Их деятельность была направлена на создание народных университетов, лекториев, библиотек, народных домов культуры, различных кружков. До 1940 г. государство не вмешивалось в работу этих обществ и финансово поддерживало лишь некоторые из их начинаний. Крупные государственные дотации в культурно-просветительную сферу стали поступать при советской власти. Государство брало эту сферу под свой контроль, возлагая на нее пропагандистские цели. В конце 40-х годов в самодеятельности произошли довольно сильные перемены. Предпосылкой этому была хорошая организационная база, широкое дотирование этой сферы государством, успешное проведение певческого праздника в 1947 г., где можно было выразить свои национальные чувства и т. д. В общем от прошлого осталась только форма, а содержание претерпело огромные изменения.